

K POJMU SOCIÁLNEHO FUNGOVANIA

ZUZANA PALOVIČOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

PALOVIČOVÁ, Z.: The Concept of Social Functioning
FILOZOFIA 66, 2011, No 9, p. 833

Today social functioning is a key concept in the theories of human well-being, in political theory, in social and moral philosophy, in social work etc. The paper's focus is on three paradigmatic interpretations of social functioning: that overtaken from H. Bartlett's the theory of social roles, Sen's version of social functioning with its concept of capabilities, and M. Nussbaum's description of different forms of social functioning with regard to specific groups, first of all the disabled people. Different interpretations have different practical consequences in resolving complex social pathological problems such as poverty, unemployment as well as in interpreting social ideals of liberty, law and justice.

Keywords: Social functioning – Freedom – Responsibility – Justice – Social work

Pojem sociálneho fungovania má dnes kľúčové postavenie v koncepciách ľudského blahobytu, v politickej teórii, sociálnej a morálnej filozofii, verejnej politike, sociálnej práci atď. So zreteľom na to, ako interpretujeme jednotlivé faktory sociálneho fungovania, získava tento pojem úplne iný význam a funkcie. Niektoré aspekty tohto pojmu možno sledovať už u Aristotela, A. Smitha, J. S. Milla, K. Marxa.¹ Tento pojem nadobúda na význame zvlášť od sedemdesiatych rokov 20. storočia. Do teoretického diskurzu ho uviedla americká sociálna ekonómka H. Bartlettová v práci *The common base of social work practice (Spoločný základ sociálnej práce ako profesie, 1970)*, ktorá ho považuje za teoreticko-metodologické východisko sociálnej práce. V intenciách Bartlettovej uvažovania možno pojem sociálneho fungovania odvodiť z teórie sociálnych rolí. V súčasnej podobe rozpracoval tento pojem jeden z najvýznamnejších mysliteľov konca 20. storočia, ekonóm ocenený Nobelovou cenou a politický filozof Amartya Sen, ktorý rieši problém sociálneho fungovania so zreteľom na otázku globálnych nerovností, chudoby a hladomoru, konceptualizáciu a stanovenie kritérií kvality života a ľudského rozvoja vrátane indexu ľudského rozvoja (HDI). Sen rozvíja tento pojem v rôznych kontextoch naprieč rôznymi odbormi, pričom zdôrazňuje jeho odlišné aspekty vzhľadom na daný kontext. Vzhľadom na problémy, ktoré tvoria jadro Senovho skúmania, jeho interpretácia sociálneho fungovania vychádza z pojmu spôsobilosti (capabilities) v zmysle možnosti či slobo-

¹ K problému rôznych interpretácií spoločenského života, jeho kontextov, procesov, štruktúr a významových súvislostí pozri ([7], 741 – 749).

dy dosiahnuť to, čo si človek osobne cení.² V intenciách tohto uvažovania ľudský blahobyť a rozvoj, verejné politiky a spoločenské inštitúcie možno hodnotiť len z hľadiska aktuálnych spôsobilostí viesť dobrý život. V poslednej dobe tento prístup významne rozvinula americká filozofka Martha Nussbaumová, ktorá je popri Senovi v súčasnosti jednou z najvýznamnejších autoriek teórií spravodlivosti. Základným rozmerom Nussbaumovej prác je otázka limitov procedurálnych teórií spravodlivosti so zreteľom na schopnosti či príležitosti žiť dôstojný život v prípade bytostí, ktoré nie sú schopné artikulovať svoje záujmy.

Štúdia sa zameriava na tieto tri paradigmatické interpretácie pojmu sociálneho fungovania. Sledovať budeme Bartlettovej interpretáciu sociálneho fungovania vo význame úspešného zvládania sociálnych rolí; Senovu verziu sociálneho fungovania naviazanú na pojem spôsobilostí a Nussbaumovej modifikáciu Senovho prístupu so zreteľom na špecifické znevýhodnené skupiny (najmä rôzne druhy zdravotných postihnutí), ktorá ponúka konkrétny opis rozmanitých foriem sociálneho fungovania. Pokúsime sa ukázať, že diskusia medzi nimi má odlišné praktické implikácie v takých komplikovaných otázkach ako je napríklad interpretácia rôznych sociálno-patologických javov ako chudoba, nezamestnanosť atď., ale aj interpretácia sociálnych ideálov slobody, práva, spravodlivosti a pod.

Pojem sociálneho fungovania u H. Bartlettovej. A. Boehm v štúdií *The nature of social work* (1958) ako prvý navrhol, že pojem sociálneho fungovania sa môže stať kľúčom k definovaniu cieľov sociálnej práce ([3], 152). H. Bartlettová, nadväzujúc na tento návrh, rozpracovala pojem sociálneho fungovania ako teoreticko-metodologického východiska sociálnej práce ([2], 87).

V ponímaní H. Bartlettovej je sociálna práca *pomáhajúca profesia* (helping profession), ktorej cieľom je zabezpečiť „sociálne fungovanie ľudí“ ([2], 86). Cieľom pomoci je ponúknuť ľuďom také služby, ktoré im pomôžu riešiť sociálny problém³ Bartlettová sa v rámci skúmania sociálneho fungovania zameriava na dva kľúčové pojmy: pojem úloh (concept of task) a pojem zvládania (concept of coping) ([2], 94, 96). Podľa tejto autorky sociálne fungovanie označuje skutočnosť, že medzi ľuďmi a prostredím prebieha neustála interakcia. Prostredie kladie na človeka požiadavky, formuluje očakávania, definuje isté sociálne roly, na ktoré človek musí reagovať. „Zvládanie (coping) sa týka ľudského úsilia

² Preklad pojmu *capabilities* do slovenčiny ostáva otázkou diskusie. Náš preklad sa opiera o interpretáciu M. Nussbaumovej, ktorá hovorí o interných spôsobilostiach (internal capabilities) v zmysle telesných, rozumových a charakterových predpokladov jednotlivca umožňujúcich mu voliť rôzne formy sociálneho fungovania, ktoré sú považované za hodnotné, a externých spôsobilostiach (external capabilities), ktoré sú výsledkom interných predpokladov a vonkajších ekonomických, environmentálnych, politických a sociálnych podmienok umožňujúcich individuálnu voľbu hodnotného fungovania (pozri k tomu [8], 228).

³ Samotný pojem pomoci a pomáhania má pritom v sociálnej práci rôzne interpretácie. Môžeme pod ním chápať personalisticky interpretovanú pomoc a pomáhanie vychádzajúcu zo svedomia, z cností milosrdenstva a lásky k blížnemu, ale aj sociálnu pomoc ako nástroj realizácie ľudských práv. Bližšie k chápaniu povahy sociálnej práce pozri ([14], 122 – 132).

riešiť situácie, ktoré môžu byť vnímané ako sociálne úlohy, životné situácie alebo problémy života. Ľudia prežívajú tieto životné úlohy primárne ako tlaky zo svojho sociálneho prostredia. Odtiaľ vychádzajú dve významné myšlienky: na jednej strane ľudské zvládanie a na druhej strane požiadavky prostredia. Aby sa tieto myšlienky mohli stať súčasťou jedného celistvého pojmu, musia byť vzájomne prepojené dimenziou, ktorú postihuje myšlienka sociálnej interakcie“ ([2], 100).

Autorka ukazuje, že pokiaľ je interakcia človeka a prostredia v rovnováhe, nedochádza k rušivým prejavom a sociálne relevantným situáciám, ale len čo sa rovnováha naruší a jednotlivec alebo skupina nedokáže problém vlastnými silami riešiť a zvládnuť, vynára sa sociálny problém. Príčinou problémov alebo ich nezvládnutia môže byť neschopnosť jednotlivca riešiť vzniknutú situáciu, ale aj neadekvátnosť prostredia smerom k nemu. Cieľom intervencie sociálnej práce je podporovať sociálne fungovanie človeka tak, že mu pomáha obnoviť alebo udržať rovnováhu medzi viac či menej dostatočnou kapacitou zvládania sociálnych problémov a tejto kapacity viac či menej primeranými požiadavkami prostredia. Pojem sociálneho fungovania podľa H. Bartlettovej je dostatočne široký na to, aby zjednotil všetky oblasti sociálnej práce, pretože pokrýva celú škálu sociálnych problémov, s ktorými sociálni pracovníci prichádzajú do kontaktu (nezamestnanosť, zdravotné postihnutie, starostlivosť o deti, úmrtie v rodine atď.). Zároveň je dostatočne špecifický na to, aby definoval, čo je cieľom sociálnej práce ako profesie, a vymedzil jej špecifikum v porovnaní s ostatnými profesiami. Okrem toho ponecháva dostatočný priestor na ďalší rozvoj profesie ([2], 101).

Bartlettovej interpretácia sociálneho fungovania poskytuje určité výhody oproti iným interpretáciám v tom, že neredukuje sociálny problém na problém jednotlivcov či rodiny. Napríklad problém zdravotného postihnutia (disability) nie je záležitosťou jednotlivca, ale skôr komplexom znevýhodňujúcich sociálnych, kultúrnych, ekonomických a iných podmienok. Zvládnutie problému vyžaduje zmenu sociálneho prostredia, nevyhnutnú z hľadiska plnej účasti znevýhodnených osôb vo všetkých oblastiach spoločenského života. Ide o rozsiahle sociálne zmeny a legislatívne úpravy takmer v každej oblasti, najmä v školstve, zdravotníctve a sociálnych službách tak, aby ľudia s rozličným zdravotným postihnutím neboli marginalizovaní ani diskriminovaní.

Bartlettová je kritická k tým koncepciám sociálnej práce, ktoré majú snahu tematizovať a riešiť rozličné sociálne problémy prostriedkami psychológie ([2], 102 – 103). Psychologizujúce interpretácie identifikujú príčinu sociálnych problémov v jednotlivcovi, v jeho neschopnosti normálnym spôsobom zvládať sociálne roly, t. j. plniť sociálne záväzky. Chudoba, nezamestnanosť, bezdomovectvo sú vysvetľované a prezentované ako morálne necnosti lenivosti, príživníctva, nevzdelanosti a pasivity. Neštandardné správanie a sociálny problém sa potom snažia zvládnuť prostredníctvom rozličných terapií a komunikácie. Dôrazom na individuálnu zodpovednosť a individuálnu zmenu správania sa navodzuje dojem, akoby príčinu problémov aj prostriedky ich riešenia bolo možné nájsť v jednotlivcovi. Tým sa odvracia pozornosť od štrukturálnej podstaty sociálnych problémov, čo vedie k ignorovaniu skrytých mechanizmov moci a k ďalšiemu útlaku v zmysle štrukturálneho znevýhodnenia určitých skupín. Problémy, ktoré majú štrukturálny charak-

ter, napríklad diskriminácia, marginalizácia a pod., sa redukujú na problém osobného zlyhania či individuálnej zodpovednosti.⁴

Koncept sociálneho fungovania vyžaduje podľa H. Bartlettovej položiť podstatne väčší dôraz na sociálne prostredie ([2], 105). Bariéry v sociálnom fungovaní nemožno vidieť len na strane jednotlivca, ale môžu byť spôsobené aj sociálnou štruktúrou, ktorá znevýhodňuje, marginalizuje či diskriminuje určité skupiny. Autorka ukazuje, že osobný a sociálny rozvoj jednotlivca nemožno dosiahnuť bez reflexie spoločenských podmienok. Základným problémom vzniku sociálnych problémov jednotlivcov môže byť štrukturálne znevýhodnenie určitých skupín, spôsobené nerovnakými podmienkami vytváranými spoločnosťou.⁵ Ilustruje to na bytovom projekte pre rodiny s nízkym príjmom, kde cieľom bolo poskytnúť sociálne odkázaným rodinám bývanie. Zameranosť výlučne na cieľovú skupinu (rodiny s nízkym príjmom) a podcenenie prostredia (fungujúce a nefunkčné rodiny) viedlo k procesu rozkladu funkčných rodín a k novému a väčšiemu sociálnemu problému.

So zreteľom na Bartlettovej interpretáciu sociálneho fungovania sociálna práca má podporovať zmeny na individuálnej aj štrukturálnej úrovni. Ak porovnáme psychologizujúcu profiláciu sociálnej práce s Bartlettovou interpretáciou, vidíme, že rôzne interpretácie sociálneho fungovania vedú k odlišnej interpretácii sociálnych problémov a k odlišným praktickým konzekvenciám.

Senov prístup zameraný na schopnosti (capabilities) a problém sociálneho fungovania. Iný pohľad na sociálne fungovanie ponúka Senov prístup vychádzajúci z pojmu spôsobilostí (capabilities). A. Sen formuloval prvýkrát svoj prístup v rámci kritiky Rawlsovej teórie spravodlivosti v prednáškach pod názvom *Equality of What?* (1979) ([6], 195 – 220).⁶ J. Rawls kritizuje za jeho interpretáciu základných foriem dobra, ktorá podľa neho dostatočne nezohľadňuje individuálne zvláštnosti jednotlivcov ani kultúrne a sociálne špecifiká ich prostredia ([20], 12 – 30). Rawlsovmu zoznamu základných foriem dobra vyčíta, že neberie do úvahy rozdielne schopnosti jednotlivcov premeniť tieto formy dobra na objekty, ktoré považujú za hodnotné. Napríklad zdravotne postihnutý človek v protiklade k zdravým ľuďom potrebuje špecifické formy dobra, aby dokázal robiť základné životné úkony, napríklad pohybovať sa. Problémom je to, že tieto špecifické formy dobra, ktoré umožňujú ľuďom so zdravotným postihnutím žiť dôstojný život, nepatria medzi Rawlsom definované primárne formy dobra, a preto nie sú relevantné pre ich ústavné zakotvenie.

⁴ K problematike psychologizmu, jej historickému a systematickému aspektu pozri tiež ([18], 738 – 749).

⁵ Spájanie predstavy sociálneho fungovania s víziou spoločenskej rovnosti v rôznych sférach spoločenského života implikuje emancipačný charakter sociálnej práce, ako na to poukázal B. Jordan v štúdiu ([5], 5). Za príklad takého prístupu je považovaný štrukturálny model, ktorý vypracovali G. Goldberg Wood a C. T. Tully v práci *The structural approach to direct practice in social work: A Social Constructionist Perspective* (2006) či antiopresívny prístup L. Dominelli, prezentovaný v práci *Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice* (2002).

⁶ Upravená verzia tejto prednášky bola uverejnená v práci Sen, A.: *Inequality reexamined* (1992).

Berúc do úvahy fakt, že klasické opisy rovnosti nie sú schopné brať do úvahy ľudskú rozmanitosť, Sen zavádza pojem *rovnosti v základných spôsobilostiach* či „slobody vybrať si život, ktorý ľudia majú dôvod si cenit“ ([20], 81). Spôsobilosť definuje ako „schopnosť osoby robiť hodnotné činy alebo dosiahnuť hodnotný stav bytia. Spôsobilosti reprezentujú alternatívne kombinácie toho, čo osoba môže urobiť alebo čím môže byť“ ([21], 30). Sú to teda možnosti alebo sloboda dosiahnuť to, čo jednotlivec považuje za hodnotné.

Z línie uvažovania A. Sena vyplýva, že je nevyhnutné rozlišovať medzi spôsobilosťami a fungovaním. Fungovanie sú dosiahnuté výsledky. Spôsobilosti či schopnosti predstavujú reálnu možnosť dosiahnuť v rôznych oblastiach sociálne fungovanie ([20], 33). Znamená to, že dôležitým predpokladom toho, aby človek fungoval napríklad ako zdravý jedinec, je prístup k zdravotnej starostlivosti, ochrana pred infekciou a chorobami, zdravé životné prostredie, zdravotná osвета, adekvátna výživa atď. Rozdiel medzi spôsobilosťami a fungovaním je teda rozdielom medzi možnosťou dosiahnuť sociálne fungovanie a jeho skutočným dosiahnutím, medzi potenciálom a výsledkom. Spôsobilosti potom znamenajú slobodu s istým poradím priorit, napríklad oslobodenie od hladu, choroby, negramotnosti, ku ktorým pristupujú ďalšie prvky, podstatné pre slušný život. Pojem spôsobilosti je v princípe pojmom slobody, reflektuje spektrum možností, ktoré človek

má pri rozhodovaní o tom, aký život chce viesť. Len čo tieto slobody má, môže sa rozhodnúť konať v súlade s vlastnými predstavami o spôsobe života, ktorý chce žiť.

Pri tomto prístupe vyrovnávanie príležitostí či samotné zdroje nie sú mechanizmom, ktorý by sám osebe umožňoval sociálne fungovanie. Možno ich považovať za predpoklad sociálneho fungovania, ale nie za dostatočnú podmienku. Rozhodujúcim faktorom je podľa A. Sena *sloboda voľby*, ktorá je formovaná štruktúrou možností, ktoré konkrétny človek má k dispozícii ([20], 33). Oplyvňujú ju rôzne premenné faktory, ktoré určujú, do akej miery premení človek ponúkané príležitosti či zdroje na reálne sociálne fungovanie.

Exemplifikovať to môžeme na známej Senovej interpretácii príjmov pri definovaní chudoby. Sen ukazuje, že vzťah medzi príjmom a spôsobilosťami závisí od parametrov, ktoré sa líšia v jednotlivých komunitách, rodinách ba dokonca aj u jednotlivých členov

rodiny. Táto premenlivosť je daná rozličnými faktormi. V prvom rade sú to rozdiely veku, pohlavia, sociálnych rolí, miesta pobytu domácností a ďalších premenných, ktoré jednotlivec môže, ale nemusí mať pod kontrolou. Po druhé, môžu existovať individuálne ťažkosti pri premene príjmov na sociálne fungovanie. Je pravdepodobné, že ľudia s odlišnými potrebami a schopnosťami potrebujú odlišné objemy príjmu na dosiahnutie rovnakých cieľov, pričom nerovnosti môžu byť intenzívnejšie, ako naznačuje pohľad na samotný príjmový faktor. Sen k tomu hovorí: „Pretože ľudia nechcú príjem kvôli nemu samotnému, akékoľvek chápanie chudoby založené na príjme sa musí priamo alebo nepriamo vzťahovať na tie základné účely, ktoré poukazujú na príjem ako na prostriedok dosiahnutia určitého cieľa. Len čo sa uzná, že vzťah medzi príjmom a spôsobilosťami je u rôznych komunít i medzi jednotlivcami v danej komunite rôzny, bude braná do úvahy tiež premenlivosť minimálnych prijateľných úrovní spôsobilostí: budú závislé od osobných a sociálnych charakteristík. Ak však možno minimálne schopnosti dosiahnuť tým, že sa zvýši úroveň príjmov (s ohľadom na osobné a sociálne charakteristiky, od ktorých závisia schopnosti), bude možné (pre konkrétne sociálne a osobné charakteristiky) určiť minimálny primeraný príjem nevyhnutný na dosiahnutie minimálnych prijateľných úrovní schopností. Len čo bude zavedená táto korekcia, nebude záležať na tom, či sa bude chudoba definovať ako zlyhanie základných schopností, alebo ako nedosiahnutie zodpovedajúceho minimálneho prijateľného príjmu“ ([21], 52).

Znamená to, že identifikácia chudobných výlučne príjmovou metódou opomína dimenzie, ktoré môžu mať veľký vplyv na určovanie prístupu jednotlivca k existujúcim zdrojom.⁷ Vďaka Senovým prácam sa okrem iného začalo inak nazerať na problém chudoby. Hranica chudoby prestala byť otázkou príjmu a začala sa definovať ekvivalentne buď ako zlyhanie základných slobôd – z hľadiska neexistencie či nedostatku istých základných spôsobilostí, alebo ako nenaplnenie práva na tieto slobody – z hľadiska ľudských práv.⁸

V kontexte úvah o rovnosti spôsobilostí Sen upozorňuje na to, že znevýhodnené skupiny akceptujú svoj status v rámci hierarchie ako správny dokonca aj vtedy, keď ich obmedzuje. Tieto adaptované preferencie môžu obmedziť osobné aspirácie človeka a jeho konanie. Ten sa prispôbuje svojim možnostiam, aj keď to nie je vždy v jeho najlepšom záujme, a väčšinou si to neuvedomuje ([20], 62).⁹ Ide o problém, ktorý neskôr M. Nussbaumová nazvala *problémom prispôbených preferencií* ([10], 114). Podľa tejto autorky subjektívne preferencie a voľby sú formované a deformované spoločnosťou a verejnou politikou. Nerovné sociálne a politické okolnosti (obidvoje aj v oblasti redistribúcie

⁷ Ukázalo sa to najmä pri pokusoch o medzinárodné porovnanie krajín. A. Sen v práci *India: Development and participation* (2002) porovnávajúcej Indiu s Čínou, dokladá, ako veľmi sa líšia tieto dve krajiny s podobným HDP, pokiaľ ide o základné schopnosti prežitia a vzdelávania. Prístup zameraný na schopnosti formulovaný A. Senom mal značný vplyv na formuláciu *Human Development Reports*, publikovaných OSN.

⁸ Bližšie k analýze vzťahu medzi chudobou a ľudskými právami pozri [26].

⁹ Tento argument bol vyslovený v rôznych kontextoch – nezamestnanosť, nespravodlivosť vo vzťahoch medzi pohlaviami, zdravotne postihnutí ľudia ([24], 80 – 96).

a ocenenia) vedú k nerovným šanciam a nerovným spôsobilostiam. Tieto externé okolnosti (materiálne aj kultúrne) ovplyvňujú vnútorné životy ľudí v tom, v čo dúfajú, že dosiahnu, čo majú radi, čoho sa boja, čo si myslia, že sú schopní dosiahnuť.

Zhrňme: Prístup zameraný na spôsobilosti ponúka normatívny rámec, ktorý umožňuje pochopiť a hodnotiť blahobyť jednotlivca a sociálnu štruktúru konkrétnej spoločnosti. Nejde o kompletnú teóriu spravodlivosti, ale aj napriek tomu sa zaoberá otázkami rovnováhy medzi slobodou a rovnosťou. Verejné politiky hodnotí z hľadiska ich dopadu na sociálne fungovanie a spôsobilosti obyvateľstva. Reflektuje jeho zdravotný stav, adekvátnu výživu, vzdelanosť, politickú participáciu, integráciu a sleduje zdroje potrebné na sociálne fungovanie v tomto smere. Identifikuje, že v niektorých prípadoch nedostatok spôsobilostí spôsobuje nízka ekonomická produkcia, v iných to môže byť politická prax obmedzujúca slobodu myslenia, náboženstva, inokedy sociálna štruktúra či inštitúcie alebo spoločenské normy, tradície a zvyky. Sledujúc ekonomický, sociálny, politický a kultúrny rozmer ľudského života pokrýva širokú sféru ľudských aktivít. Ponúka tak metódu zhodnotenia skutočnej slobody a možnosti voľby a taktiež identifikovania znevýhodnenia, marginalizácie a exklúzie. Reflektuje ľudskú diverzitu a explikuje dopad individuálnych, sociálnych, politických a ďalších faktorov na ľudské blaho.

Nussbaumovej prístup k základným spôsobilostiam. A. Sen a M. Nussbaumová obhajujú odlišné prístupy v otázke spôsobilostí. Senov prístup je založený na participatívnom rozvoji človeka, zatiaľ čo Nussbaumová zakladá výber spôsobilostí skôr analyticky. U Sena je súbor základných spôsobilostí zámerne abstraktný a všeobecný, lebo každá spoločnosť by mala mať prostredníctvom sociálneho dialógu a participatívnej demokracie možnosť rozhodnúť, čo presne znamená sociálne minimum, ktoré si daná spoločnosť cení. Nepredpisuje určité faktory, ktoré poukazujú na kvalitu života, ani to, ako sa tieto spôsobilosti kombinujú v celkovom indikátore blahobytu alebo kvality života. Argumentuje, že všetci členovia daného kolektívu alebo spoločnosti „by mali byť aktívnymi pri rozhodovaní o tom, čo sa zachová a čo bude pokračovať“ ([22], 242). Sociálna spravodlivosť podľa neho vyžaduje, aby ľudia „boli schopní zúčastňovať sa týchto sociálnych rozhodnutí, ak sa pre to rozhodnú“ ([22], 242). Proces verejnej diskusie považuje za kľúčový faktor spravodlivej spoločnosti.

V rámci Senovho modelu rozhodovania dialogický demokratický proces podporuje otvorenú a verejnú diskusiu a nesúhlas ohľadom návrhov týkajúcich sa rozvoja alebo priorít rozvoja, čo umožňuje kolektívne a rozumné rozhodnutia ohľadom toho, čo je najlepšia politika a ktoré spôsobilosti sú cenené. Tí, ktorí sú ovplyvnení nejakou politikou alebo praxou, by mali byť tými, čo rozhodujú o tom, čo sa počíta ako hodnotná spôsobilosť. Spôsobilosti „sú taktiež ovplyvnené ľuďmi, ktorí využívajú svoje slobody pomocou slobody zúčastniť sa sociálneho výberu a v rámci robenia verejných rozhodnutí“ ([22], 5). Sen je preto vcelku kritický k myšlienke, že teória môže nahradiť širokú demokraciu alebo že súhrn spôsobilostí by mohol byť vyprodukovaný nezávisle od toho, čo si verejnosť myslí a cení. Podľa neho trvať na „fixnom, večne platiacom súbore spôsobilostí by zamedzilo pokroku v sociálnom porozumení a tiež by to smerovalo proti produktívnej verejnej

a otvorenej diskusii“ ([23], 80). Senov dôraz na participáciu vyzdvihuje význam gramotnosti a podmienky existencie slobodných a prístupných médií. So zreteľom na to, že Sen sa zaoberá procesom rozhodovania vo verejnej politike, považuje za potrebné venovať pozornosť aj teóriám deliberatívnej demokracie, teóriám moci a teóriám participácie.

V protiklade k tomu M. Nussbaumová nezdiera Senovu príliš veľkú dôveru v spoločenský konsenzus ohľadom základných foriem sociálneho dobra v rámci uzavretej komunity. Vo svojich analýzach rodovej spravodlivosti či spravodlivosti vo vzťahu k zdravotne postihnutým ľuďom poukazuje na ohraničenosť racionalistických typov spoločenských zmlúv. Vyčíta im, že tým, že vychádzajú z predpokladov rovnocenných, nezávislých, slobodných a racionálnych bytostí, ktoré vedia o vlastných záujmoch a právach a dokážu ich aj artikulovať, vynechávajú z kontraktu zdravotne postihnutých ľudí, až na možnosť ich zahrnutia do kontraktu derivátne, to je cez starostlivosť a povinnosti zmluvných strán ([12], 16). Poukázáním na hranice ľudskej racionality a sebestačnosti v otázkach dobrého života M. Nussbaumová stavia problém spravodlivosti ináč – ako otázku dôstojného života bytostí, ktoré nie sú v stave racionálne kooperovať či byť si navzájom recipročne užitočné ([12], 25 – 35).

V otázke dôstojného života M. Nussbaumová nachádza východisko v aristotelovskom pojme životného zdaru (*flourishing*), ktorý spočíva „v súbore základných ľudských nárokov, ktoré vytvárajú predpoklad pre rozličné spôsoby života; nárokov, ktoré sú obsiahnuté v idei ľudskej dôstojnosti“ ([12], 182). Tento súbor by mal byť rešpektovaný a realizovaný vládami všetkých národov „ako minimum toho, čo vyžaduje rešpektovanie ľudskej dôstojnosti“ ([12], 70). Skutočnou funkciou vlády je dať „k dispozícii každému členovi komunity základné podmienky týkajúce sa spôsobilosti vybrať si a žiť plnohodnotný život so zreteľom na každú z hlavných ľudských funkcií zahrnutých v plnohodnotnom živote“ ([9], 265).

M. Nussbaumová identifikuje desať základných spôsobilostí, ktoré považuje za predpoklad ľudskeho dôstojného života. Prvou je šanca prežiť normálnu *dĺžku života*. Druhou je možnosť tešiť sa *dobrému zdraviu* vrátane primeranej zdravotnej starostlivosti. Treťou je *telesná integrita* v zmysle možnosti voľného pohybu, bezpečia, ochrany pred zneužívaním, domácim násilím atď. Medzi ďalšie zaraďuje možnosť využívať *zmysly, predstavivosť a uvažovanie*, čo predpokladá prístup k adekvátnemu vzdelaniu, právom chránenej záruky náboženskej slobody, slobody slova, prejavu atď. Za podstatný faktor ľudskeho dôstojného života považuje možnosť prejavovať *emócie* a citovo sa rozvíjať bez strachu, úzkosti, traumatizujúcich udalostí či prehliadania a ignorovania. Ďalšími sú možnosť uplatňovať *praktický rozum* vo význame realizácie individuálnych životných plánov; *afiliácie*, a to v dvoch rovinách – ako možnosť zúčastňovať sa rozmanitých foriem sociálnej interakcie a v rovine sociálneho rámca umožňujúceho uznanie zo strany druhých; *vzťah k iným druhom* – zvieratám, rastlinám, prírode; *hry* v zmysle možnosti tešiť sa, hrať sa a pod.; *kontrolu nad vlastným politickým aj materiálnym prostredím* ([10], 78 – 80; [12], 76 – 78). Týchto desať základných ľudských spôsobilostí vytvára podľa nej „minimálny opis sociálnej spravodlivosti“ ([10], 40), avšak upozorňuje, že tento súbor je otvorený a je možné jeho preskúmanie.

Nussbaumová bola kritizovaná za to, že nie je zrejme, akým procesom verejnej diskusie bol tento súbor vyprodukovaný, koho názory reprezentuje, ako by mal byť revidovaný a kým ([27], 13). Sen považuje Nussbaumovej prístup za problematický, pretože považuje za dôležité, aby samotné komunity rozhodovali o tom, ktoré spôsobilosti sa majú považovať za cenné. Nie je proti zoznamom ako takým, pokiaľ vieme, že sú naviazané na určitú situáciu a kontext, avšak odmieta „nemenný a definitívny súbor spôsobilostí“ ([22], 80). Obáva sa, že špecifikovaním definitívneho súboru spôsobilostí by *prístup zameraný na spôsobilosti* ako všeobecná metóda na vytváranie normatívnych hodnotení kvality života stratil svoju metodologickú silu. Nussbaumová je však presvedčená o tom, že interpretácia dôstojného života v rovine minimálnych, ale fixne daných štandardov podobných ľudským právam ponúka možnosť dosiahnuť prekrývajúci sa konsenzus v tom zmysle, že ľudia s rozličnými presvedčeniami by súhlasili s obsahom jej súboru ([12], 70).

Z nášho pohľadu najväčšia výhrada sa týka Senovej idealizácie spoločenského konsenzu.¹⁰ Myšlienka, že zdravotne postihnutí ľudia, podieľajúci sa na vytváraní spoločenského konsenzu ohľadom politík a spôsobilostí, ktoré sú touto minoritou cenené, tvoria komunitu s rovnakými potrebami a záujmami, sa opiera o predstavy o správaní osôb definovaných touto kolektívnou identitou. Základným problémom je to, že kolektívne dimenzie poskytujúce približné normy, modely či životné scenáre, určujúce ako by sa ľudia patriaci k danej minorite mali správať, môžu jednotlivcov príliš zväzovať so scenármi života, nad ktorými majú ako príslušníci tejto skupiny len malú kontrolu. Nadradovanie kolektívnej identity nad individuálnu totiž upiera jednotlivcom možnosť pristupovať k svojim individuálnym zvláštnostiam ako k osobným špecifikám ([16], 627 – 640). Na druhej strane Senov model rozhodovania nezahŕňa do spoločenského konsenzu tých zdravotne postihnutých ľudí, ktorí sú marginalizovaní aj v rámci vlastnej minority a nedokážu artikulovať vlastné záujmy a obhajovať svoje práva.

Spôsobilosti a práva. Koncept práv, ako aj pojem spôsobilostí majú normatívny obsah. Obidva sa týkajú negatívnych aj pozitívnych slobôd jednotlivca. Prístup zameraný na spôsobilosti legitimizuje diskusiu o ľudských právach, ale tiež ju rozširuje v tom zmysle, že požaduje nielen formálne či inštitucionálne zabezpečenie práv, ale aj mechanizmy umožňujúce ich reálnu implementáciu v praxi. Napríklad legislatívne zakotvenie práva a slobody voľby pri výbere sociálnej služby sa míňa účinkom, pokiaľ zdravotne postihnutí ľudia či seniori nemajú reálnu možnosť naplnenia tohto deklarovaného práva. Rozpor medzi deklarovaným právom a možnosťou jeho naplnenia potvrdzujú viaceré ekonomické štúdie skúmajúce problémy, s ktorými sa stretávajú zdravotne postihnutí ľudia, keď sa snažia premeniť príjem na sociálne fungovanie. Samotný A. Sen upozornil na to, že zdravotne postihnutí ľudia sú znevýhodnení v porovnaní so zdravými rovesníkmi nielen v oblasti príjmov, ale aj vo svojich spôsobilostiach premeniť peniaze na kvalitu života ([22],

¹⁰ Na riziká spoločenského konsenzu v rámci uzavretej komunity sme poukázali v štúdií [15], 774 – 775).

88). Nedávne štúdie skúmajúce ekonomickú situáciu zdravotne postihnutých ľudí ukázali, že meranie chudoby len prostredníctvom príjmu a nezapočítanie konvenčného znevýhodnenia významne podceňuje rozšírenosť chudoby medzi domácnosťami s postihnutými členmi.¹¹

Vzťah práva a spôsobilostí však nie je priamočiary. V rámci Nussbaumovej koncepcie jednotlivcov nemôže mať spôsobilosti bez práva. Ilustruje to na príklade jednotlivcov postihnutých autizmom, ktorí by bez rozsiahleho špecializovaného vzdelávania, financovaného na verejné náklady, neboli nikdy schopní stať sa členmi spoločnosti ([11], 190). U Sena sa táto možnosť nevylučuje. Sen poukazuje na to, že medzi právami a spôsobilosťami existuje zložitý vzťah. Právo sa podľa neho skladá zo spôsobilostí a procesných slobôd, ktoré reprezentujú sociálnu štruktúru spoločnosti. Podľa tohto autora jednotlivec môže mať spôsobilosti vzdelávať sa, pričom nemusí mať zaručené právo na vzdelanie (napríklad pochádza zo vzdelanej a bohatej rodiny). Iní autori vzťah práva a spôsobilostí artikulujú ináč. Napríklad I. Robeynssová poukazuje na to, že v niektorých kontextoch môže byť právo jedným z najprimeranejších nástrojov na rozšírenie spôsobilostí, zatiaľ čo u iných môže túto úlohu lepšie prevziať verejná diskusia ([17], 106 – 107). Ilustrovať to môžeme na právach, ktoré väčšinou považujeme za samozrejmu súčasť života, ako sú právo na život v prirodzenom prostredí, právo zúčastniť sa spoločenského života, právo slobody voľby a rozhodovania, právo na primerané riziko atď. Tieto práva väčšinou nenájdeme vymenované v žiadnej záväznej dohode, ale pokiaľ dochádza k ich porušovaniu či obmedzovaniu, znamená to väčšinou i porušenie základných práv, ktoré už ochranu požívajú. Význam uvedených práv nadobúda na vážnosti vtedy, keď si uvedomíme, že neboli a nie sú vždy dostatočne rešpektované u ľudí so zdravotným postihnutím. Medializácia prípadov ich porušovania a nasledujúca verejná diskusia viedli k uvedomeniu, že súčasné dohovory týkajúce sa ochrany ľudských práv plne nechránia osoby so zdravotným postihnutím a že tie sú naďalej diskriminované. Táto téma sa dostala až na pôdu OSN a výsledkom je *Dohovor OSN o právach osôb so zdravotným postihnutím* (2006), ratifikácia ktorého zaväzuje vlády jednotlivých štátov prijať rozsiahlu legislatívu v oblasti školstva, zdravotníctva a sociálnych služieb na zlepšenie práv zdravotne postihnutých osôb, ako aj odstrániť legislatívne akty, zvyky a postupy, ktoré tieto osoby diskriminujú.¹²

Záver. V štúdií sme sa zaoberali rôznymi interpretáciami sociálneho fungovania so zreteľom na ich praktické implikácie. Na rozdiel od psychologizujúcich interpretácií so-

¹¹ Pozri k tomu BURCHARDT, T. – ZAIDI, A.: Comparing Incomes When Needs Differ: Equivalization for the Extra Costs of Disability in the UK. In: *Review of Income and Wealth*, 51, 2005, 1, pp. 89 – 114; KUKLYS, W.: *Amartya Sen's Capability Approach: Theoretical Insights and Empirical Applications. Studies in Choice and Welfare*. Berlin, Heidelberg: Springer 2010.

¹² Bližšie k tomu pozri Európske fórum zdravotného postihnutia 1997 – 2007: Desiat rokov boja za práva ľudí so zdravotným postihnutím

http://www.nrozp.sk/files/milion/EDF10rokov_deklaracia%20%281%29.pdf

ciálneho fungovania, ktoré kládli dôraz na dosiahnutie psychosociálneho fungovania jednotlivca, dnes prevláda všeobecná zhoda v tom, že dôraz na ľudské práva a slobody ostáva prázdny v situácii trvalého či chronického nedostatku zdrojov, možnosti volieb, bezpečia a prístupu k moci, ktorých existencia je nevyhnutná na to, aby sa človek tešil primeranej životnej úrovni a ďalším občianskym, kultúrnym, hospodárskym a politickým právam. Prístup k vzdelaniu, zdravotnej starostlivosti, sociálnym službám atď. sa považuje za rovnako dôležitý ako príjem a tento konsenzus by mal pravdepodobne zahŕňať aj účasť na spoločenskom a politickom živote. V rámci tohto prístupu sa dôraz nekladie na tvorbu schopností a kompetencií jednotlivca, ktorý sa má adaptovať na sociálnu situáciu, ale na spoločenskú transformáciu. Táto interpretácia sociálneho fungovania požaduje brať do úvahy širší sociálny kontext, štrukturálne problémy, zohľadňovať také faktory, ako sú rasa, etnicita, rod, vek, postihnutie a pod., a zvažovať rolu týchto faktorov pri vzniku nepriaznivej sociálnej situácie. Cieľom verejnej politiky je potom pomôcť znevýhodneným skupinám, aby mohli byť sociálnymi aktérmi, ktorí konajú slobodne a zodpovedne za seba aj za ostatných.

LITERATÚRA

- [1] BANKS, S.: *Ethics and Values in Social Works*. Palgrave MacMillan 2006, 3rd edition, 2006.
- [2] BARTLETT, H.: *The common base of social work practice*. Washington, D. C.: National Association of Social Workers 1970.
- [3] BLAKELY, T. J. – DZIADOSZ, G. M.: Social functioning: a sociological common base for social work practice. In: *Journal of Sociology and Social Welfare*, 2007, 4, pp. 151 – 162.
- [4] BOEHM, W.: The nature of social work. In: *Social Work*, 3, 1958, 2, pp. 5 – 8.
- [5] JORDAN, B.: Emancipatory Social Work? Opportunity or Oxymoron. In: *British Journal of Social Work*, 2004, 1, p. 5.
- [6] McMURRIN, S. M. (ed.): *Tanner Lectures on Human Values*. Vol. 1. Salt Lake City: University of Utah Press and Cambridge: Cambridge University Press 1980.
- [7] NOVOSÁD, F.: Karol Marx a Fridrich Nietzsche o politike teatrálnosti. In: *Filozofia*, 63, 2008, č. 9, s. 741 – 749.
- [8] NUSSBAUM, M.: Aristotelian Social Democracy. In: Douglass, R. B. (ed.): *Liberalism and the Good*. New York and London: Routledge 1990.
- [9] NUSSBAUM, M.: Non-relative Virtues. An Aristotelian Approach. In: [13].
- [10] NUSSBAUM, M.: *Women and human development. The capabilities approach*. Cambridge: Cambridge University Press 2000.
- [11] NUSSBAUM, M.: Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice. In: *Feminist Economics*, 9, 2003, 2, pp. 33 – 59.
- [12] NUSSBAUM, M.: *Frontiers of Justice. Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press 2007.
- [13] NUSSBAUM, M. – SEN, A. (eds.): *The Quality of Life. Wider Studies in Development Economics*. Oxford: Oxford University Press 1993.
- [14] PALOVIČOVÁ, Z.: Sociálna práca a etika. In: *Filozofia*, 2011, č. 2, s. 122 – 132.
- [15] PALOVIČOVÁ, Z.: David Miller a jeho gramatika sociálnej spravodlivosti. In: *Filozofia*, 63, 2008, č. 9.
- [16] PALOVIČOVÁ, Z.: Etika a princíp autenticity. In: *Filozofia*, 59, 2004, č. 9, s. 627 – 640.
- [17] ROBEYNS, I.: The Capability Approach: A theoretical survey. In: *Journal of Human Development*, 6, 2005, 1, pp. 93 – 117.

- [18] SEDOVÁ, T.: Návrat psychologizmu: Pandorina skrinka, alebo nové inšpirácie pre filozofiu? In: *Filozofia*, 2010, č. 8, s. 738 – 749.
- [19] SEN, A.: Well-being, Agency and Freedom. In: *Journal of Philosophy*, 82, 1985, 4, pp. 169 – 221.
- [20] SEN, A.: *Inequality reexamined*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1992.
- [21] SEN, A.: Capability and Well Being. In: [13].
- [22] SEN, A.: *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press 1999.
- [23] SEN, A.: Capabilities, lists and public reason: Continuing the conversation. In: *Feminist Economics*, 2004, 3, pp. 77 – 80.
- [24] SEN, A.: Reason, Freedom and Well-being. In: *Utilitas*, 18, 2006, 1, pp. 80 – 96.
- [25] SEN, A.: *India: Development and participation*. Oxford: Oxford University Press, 2nd ed. 1992.
- [26] Kol. Social Watch: *Právo nežít v chudobě. Chudoba jako porušování lidských práv*. Praha: Filosofia 2010.
- [27] WALKER, M. – UNTERHALTER, E.: The Capability Approach: Its Potential for Work in Education. In: WALKER, M. – UNTERHALTER, E. (eds.): *Amartya Sen's Capability Approach and Social Justice in Education*. New York: Palgrave MacMillan 2010, pp. 1 – 18.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/0035/09.

doc. PhDr. Zuzana Palovičová, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
SR
e-mail: palovicz@chello.sk